

ALIENACIÓ I PSIQUIATRIA: KARL MARX

I ERICH FROMM

Joan MAÑÉ

A Manuel Sacristán, *in memoriam*

El sentit de l'alienació en l'obra de Karl Marx és un dels temes més abundantment tractats i un dels més sovint mal interpretats o deformats. Aquest treball pretén de denunciar la interpretació psicoanalítica de l'alienació marxiana duta a terme per Erich Fromm combatent-la des d'allò que hom creu una lectura fidel de Marx. No és des de la psicologia que hom pot interpretar —i menys encara fonamentar— l'alienació marxiana; tan sols des de les relacions de producció capitalista hom pot entendre el tema de l'alienació, i només des d'elles pot capir aquesta alienació com el fonament de qualsevol altra. Aquest és el propòsit central d'aquesta nota la qual es desenvolupa en tres passos: 1) la interpretació psicoanalítica de Fromm; 2) la visió objectiva de la teoria marxiana de l'alienació i la seva evolució; 3) la crítica, des de Marx, de la interpretació de Fromm.

1

Erich Fromm, psicoanalista proper a l'Escola de Frankfurt, s'interessa per la concepció humanista de Marx i intenta, des de Freud i el judaisme, fonamentar psicològicofilosòfic-antropològicament la teoria de l'alienació de Marx. La interpretació i l'aportació de Fromm respecte d'aquesta teoria presenta els següents punts: 1) el concepte d'alienació es remunta a l'Antic Testament, reposa en l'actitud idolàtrica de l'home, el qual es cosifica en l'ídol creat per ell mateix i s'hi sotmet. Seguint en aquesta interpretació Feuerbach, conclou Fromm: «L'home transfereix a les coses de la seva creació els atributs de la seva pròpia vida i, en lloc de reconèixer-se ell mateix com la persona creadora, es posa en contacte amb

ell mateix sols a través del culte a l'ídol. S'ha tornat estrany a les seves pròpies forces vitals, a la riquesa de les seves pròpies potencialitats i està en contacte amb ell mateix d'una manera indirecta, sotmetent-se a la vida congelada a través dels ídols» (*Marx y su concepto del hombre*, 56). Aquests ídols representen la mort i la buidor, la pobresa i la dependència de l'home. L'ídol pot ésser tant un déu com una institució, tant una persona com una cosa, àdhuc el llenguatge (*ibid.*, 56-57). Però aquest retret no és un obstacle perquè unes pàgines més enllà el mateix Fromm «descobreixi» en el socialisme de Marx, a qui ret lloances contínues, una filiació religiosa «comuna a les grans religions humanistes del passat». Si Marx combat la religió és perquè aquesta és una falsa religió, si combat Déu és perquè s'ha convertit en la representació d'un ídol. En el fons, Marx és un místic; «L'ateisme de Marx és la forma més avançada de misticisme racional, més propera a Meister Eckhart o al budisme Zen que la majoria dels qui diuen combatre per Déu i la religió i l'acusen d'ateisme» (*ibid.*, 74); 2) Marx oblida la dimensió psicològica de l'alienació. Segons Fromm, l'alienació marxiana està mancada d'una *fonamentació*, d'un suport que ell anomena «psicologia social». Previ a l'anàlisi social i històrica duta a terme per Marx cal descobrir «l'evolució d'aquestes forces psíquiques com un procés d'interacció constant entre les necessitats de l'home i la realitat social i històrica en què aquest pren part. Ha d'ésser, des del començament, una psicologia social» (*Humanismo socialista*, 251). Si bé amb retocs, l'única psicologia capaç de dur a terme aquesta anàlisi és la de Freud: «El tipus de psicologia necessària per a complementar l'anàlisi de Marx era el que creà Freud, encara que li manquessin moltes revisions» (*ibid.*). La psicoanàlisi resulta, doncs, segons el parer de Fromm, imprescindible per a enriquir la teoria marxiana de l'alienació, per a ampliar-la: «sembla que ha arribat l'hora que els marxistes humanistes reconeixin que la utilització d'una psicologia dinàmica, crítica, socialment orientada, té una importància cabdal per a un millor desenvolupament de la teoria marxista i de la pràctica socialista» (*ibid.*, 252). L'alienació que Marx descriu es mou en el terreny de la consciència. Cal, doncs, davallar al terreny de l'«inconscient social» i esbrinar els impulsos que es troben en la base de l'alienació humana: «per a copsar plenament el fenomen de l'alienació i per a poder estudiar el grau d'alienació en diverses classes socials i les condicions socials que tendeixen a incrementar-la, cal examinar la seva relació amb el narcisisme, la depressió, el fanatisme i la idolatria. La psicoanàlisi disposa de totes les eines necessàries per a realitzar aquesta tasca» (*ibid.*, 266); 3) Marx aporta una visió antropològica i existencialista a l'estudi de l'alienació. La protesta de Marx davant l'alienació de l'home és comuna a l'expressada per una gran part del pensament existencialista; el problema central de la filosofia de Marx a l'època dels *Manuscrits* «és el de l'existència de l'individu real» (*Marx y su concepto del hombre*, 7). És així, doncs, que Fromm parla d'«existencialisme humanista» referint-se a Marx (*ibid.*, 10), i més tard afegeix que «la interpretació marxista de la història podria anomenar-se una interpretació antropològica de la història» (*ibid.*, 25). Segons Fromm, es manifesta un paral·lelisme entre la problemàtica marxiana i la kierkegaardiana entorn de l'home alienat i la seva relació amb la societat industrial. Així, Marx, «de la mateixa manera que

Kierkegaard es preocupava per la salvació de l'individu, i la seva crítica de la societat capitalista es dirigeix no al seu mètode de distribució de l'ingrés, sinó al seu mode de producció, a la destrucció de la individualitat i a la seva esclavització de l'home, no pel capitalista, sinó a l'esclavització de l'home —treballador i capitalista— per les coses i les circumstàncies de la seva pròpia creació» (*ibid.*, 60). És a dir, «la concepció del socialisme de Marx és una protesta, com ho és tota la filosofia existencialista (en aquest cas no solament Kierkegaard, *J.M.*) contra l'alienació de l'home» (*ibid.*, 73); 4) en conseqüència, Marx és vist, respecte a la seva concepció de l'home, des d'una perspectiva metafísico-essencialista. L'home és un ésser ontològicament contradictori, i la seva contradicció s'expressa entre una situació en la qual es troba llençat, d'una banda, i per la possibilitat de desenvolupar-se vers la llibertat, d'una altra. Fromm no té en compte l'evolució del pensament marxista pel que fa a la determinació de l'home —des d'un essencialisme cap a un historicisme— i insisteix enfadadament sobre la «natura» humana. L'argument frommià es basteix en els següents termes: «D'una part, Marx —especialment després del 1844— no volgué emprar un concepte metafísic, ahistòric, com «essència» de l'home (...) D'una altra part, Marx s'oposava a la idea relativista que l'home neix com un full de paper en blanc damunt el qual cada cultura escriu el seu text» (*Humanismo socialista*, 264). Per a argumentar aquesta interpretació, Fromm addueix que, quan Marx parla «d'home mutilat», està pressuposant un «model de natura humana». Cert és, doncs, que no existeix, des d'una anàlisi psicològica, una essència immutable d'home, però sí una essència transcendible històricament: l'home és capaç d'una «unitat amb els seus semblants i amb la natura en convertir-se en un home lliure (...) Aquesta contradicció —o, en altres termes, les possibilitats diferents i contradictòries de l'home— constitueix *la seva essència*» (*ibid.*, 265.— El subratllat, *J.M.*) Hi hauria en Marx, doncs, una *potencialitat* (donada) i una variació històrica (l'autorealització de l'home mitjançant el treball). Aquesta dialèctica entre essència i existència (herència hegeliana) *significa un retorn a l'essència*. Hi ha en aquesta concepció una adopció del model metafísic aristotèlic de l'acte i la potència, tramès a Marx per la mediació històrica de Spinoza, Goethe i Hegel. A través d'aquesta concepció frommiana l'home apareix en la seva existència com *un ésser alienat de la seva essència*: «Per a Marx, com per a Hegel, el concepte d'alienació es basa en la distinció entre existència i essència, en el fet que l'existència de l'home es troba alienada de la seva essència; que, en realitat, no és el que potencialment és o, per dir-ho d'una altra manera, que no és el que hauria d'ésser i ha d'ésser el que podria ser» (*Marx y su concepto del hombre*, 58). D'aquesta manera, la superació (*Aufhebung*) de l'alienació equival a «la identificació entre existència i essència» (*ibid.*, 79).

2

Un tema central del pensament marxista és el de *l'alienació* (*Entfremdung/Enttäusserung/Veräusserung*); central per dues raons: 1) persisteix, transformant-se, al llarg de l'obra de Marx; 2) constitueix l'eix vertebrador de la seva preocupació radical: l'home. Per a comprendre en els seus

termes estrictes el marc en el qual Marx elabora la teoria de l'alienació, aquesta s'ha d'incloure en l'àmbit estRICTE i fonamentador de les relacions econòmiques. Ensenms, cal remarcar el sentit social-revolucionari del terme: només una acció violenta del proletariat transformarà les condicions que fan possible l'alienació, és a dir, la superarà.

En els *Manuscrits econòmics i filosòfics de l'any 1844*, Marx parla de l'alienació —referint-se a l'obrer, dins un procés de caràcter genètic i amb un fort accent essencialista-feuerbachiana— sota els següents aspectes: 1) la pèrdua de la naturalesa, del «món exterior sensible», que nodreix el seu treball i a ell mateix; 2) la pèrdua del producte del seu treball; 3) l'alienació de la seva «activitat productiva»; 4) l'alienació de l'home respecte a l'espècie, és a dir, de l'èsser genèric de l'home»; 5) l'alienació de l'home en relació amb ell mateix i amb l'altre home, l'anomenada «alienació de l'home respecte a l'home.» Oposant-se a ell mateix l'home s'oposa a l'altre home (MEW, *Ergänzungsband I*, pp. 512-13, 514, 517-18). D'altra banda, si bé no desenvolupada temàticament, sí que es troba ja en els esmentats *Manuscrits* la temàtica de la dominació del producte alienat damunt l'home, que Marx reitera en *La ideologia alemanya* i desenvolupa en *El capital*, com veurem més endavant. Així diu Marx: «L'alienació del treballador en el seu producte té la significació no solament que el seu treball esdevé un objecte, una existència *externa*, sinó que existeix *fora d'ell*, independent, estrany per a ell, i que esdevé un poder autònom enfront d'ell, i que la vida que ell ha conferit a l'objecte se li enfronta hostil i aliena» (*ibid.*, 512); i en *La ideologia alemanya* (1845-46) parla de la «consolidació dels nostres propis productes en un poder material dregat damunt nostre, sostret al nostre control» (MEW 3, 33).

En el pensament de maduresa de Marx continua present el tema de l'alienació, el qual, però, manifesta noves característiques. En els *Elements de la crítica de l'economia política* (1857-58), Marx defineix l'alienació amb els termes següents: «el canvi d'equivalents, que sembla admetre la propietat del producte del treball propi —i sembla, per tant, identificar l'apropiació mitjançant el treball, el procés econòmic real d'apropiació, amb la propietat del treball objectivat, allò que fa poc apareixia com un procés real, aquí reconegut com una relació jurídica, és a dir, com una condició general de la producció i, per tant, reconegut jurídicament, posat com a expressió de la voluntat general—, s'inverteix i es mostra, mitjançant una dialèctica necessària, com a separació absoluta del treball i de la propietat i com a apropiació del treball aliè sense canvi, sense equivalent. La producció basada en el valor de canvi, en la superfície de la qual té lloc aquest canvi lliure i igual d'equivalents, és en la seva base un canvi de treball objectivat, en tant que valor de canvi, per treball viu, en tant que valor d'ús, o dit d'una altra manera, relació de treball amb les seves condicions objectives— i, per tant, amb l'objectivitat creada per ell mateix— com de propietat aliena: alienació del treball» (MEW 42, 221-22). El pas donat respecte als *Manuscrits* és important: Marx defineix ara l'alienació econòmicament, amb l'ajut de la teoria del valor i de la plus-vàlua; ofereix una dialèctica necessària entre «apropiació» i «alienació»; i si bé la hipocresia jurídica presenta com a iguals l'obrer i el capitalista, la realitat presenta el «canvi d'equivalents» com un canvi

desigual i explotador, i el producte del treball com un objecte aliè i enemic per a l'obrer. Del 1844 al 1857-58 hom ha passat d'una reflexió filosòfica i essencialista a un tractament social i econòmic de l'alienació.

I per a cloure la presentació del tema, caldrà apropar-se al primer llibre d'*El capital* (1867). En el paràgraf quart del primer capítol, titulat «El caràcter de fetitxe de la mercaderia i el seu secret», Marx reprèn, fins a un cert punt (puix que en sentit estricte cal distingir entre «alienació» i «reïficació»), el tema de l'alienació —certament pel caràcter de trastocament de la relació home-producte del treball, i pel domini exercit per aquest producte sobre l'home. El fonament de l'alienació es troba ara en la conversió del valor d'ús en valor de canvi, això és, en la «teoria del valor». La mercaderia presenta un caràcter misteriós, «místic», dirà Marx: s'ha convertit en una forma «social»; la mercaderia sorgeix pel fet que els homes treballen els uns per als altres: el treball té una funció social. Les relacions entre els productes del treball esdevenen relacions socials i les relacions humanes relacionades cosificades (apareix la «reïficació», dit en termes lukacsians): «El secret de la forma de la mercaderia consisteix, doncs, simplement en el fet que presenta els caràcters socials de llur propi treball com si fossin caràcters objectius dels productes d'aquest treball, com si fossin propietats socials naturals d'aquestes coses, i per tant també presenta la relació social dels productors amb llur treball global com si fos una relació social entre objectes existents al defora dels productors. Amb aquest *quid pro quo*, els productes del treball es tornen mercaderies, coses sensiblement suprasensibles, coses socials» (MEW 23, 86). La vida dels productes dirigeix i sotmet les relacions dels productors, dels homes. És a dir, en paraules de Marx, es tracta de la «personificació de les coses i de la cosificació de les persones». Resumint-ho, són les coses les que controlen els homes «en comptes d'ésser aquests qui les controlen» (*ibid.*, 89).

3

En l'apartat 1 han estat exposats els punts més importants considerats per Fromm referents a l'home i a la seva alienació. Fromm diu que desautoritza les interpretacions burgeses-revisionistes, d'una part, i les marxistes-leninistes, d'una altra, com a deformadores de les autèntiques intencions de Marx (cfr. *Marx y su concepto del hombre*, 16-18), i les substitueix per una interpretació que veu en Marx la culminació de l'humanisme occidental. Quin és, en realitat, el valor de la interpretació de Fromm respecte als quatre punts esmentats? 1) Ja en la *Introducció a la crítica de la filosofia hegeliana del Dret* (1843-44), Marx afirma: «La crítica del cel es transforma ara en la crítica de la terra, la crítica de la religió en crítica del Dret, la crítica de la teologia en crítica de la política» (MEW 1, 379). En aquestes paraules es troba implícita l'afirmació que l'alienació religiosa no és l'originària, i obre la porta a la reflexió que són les relacions econòmiques la causa oriünda de qualsevol altre tipus d'alienació, com hom comprova ja en els *Manuscrits* del 1844. No és admissible, doncs, una visió teològica de l'alienació, i menys, com assenyalava Manfred Buhr, quan «la concepció teològica del comunisme científic, derivada sobretot de Paul Tillich, com la d'un messianisme profètic, és (...) acoblada (per Fromm) a

arguments sociològics a fi i efecte de poder penetrar des d'ací en l'àmbit polític» (*Entfremdung-philosophische Anthropologie-Marx-Kritik*, DZfPh. XIV, 7/1966, 823). 2) Fromm s'esforça a donar un suport psicològic a l'alienació marxiana; d'ací el seu recurs a la psicoanàlisi. Però Fromm oblida que a Marx no li interessien els epifenomens, sinó les causes de l'alienació, i d'ací que ell aprofundeixi l'aspecte social-econòmic que n'és l'origen. D'una manera gradual va passant de la «propietat privada» (*Manuscripts*) a la «divisió del treball» (*La ideologia alemanya*) fins a arribar al «sistema capitalista de producció» (*El capital*) com a origen de l'alienació —causes totes elles econòmiques, no psicològiques—. Una qüestió emparentada amb l'econòmica —o que Fromm deforma invertint-la— és la del «consumisme», avui tan actual, i concomitant amb la del «diner». El fet que l'home consumeixi cada vegada més estimulat per la creació de noves necessitats (publicitat basada en el coneixement i la manipulació de l'inconscient) no vol dir que la raó del consumisme resideixi en la psicologia, sinó que l'economia capitalista utilitza la psicologia per a augmentar el consum i, per tant, el guany. Però l'operació Fromm resulta més insidiosa encara: universalitzant el consumisme dilueix la lluita de classes i el paper central que en aquesta pertoca al proletariat; car, segons Fromm, aquest ha estat substituït per altres estrats socials (empleats, buròcrates i determinats grups de la intel·ligència) com a protagonistes de la història. Com diu Buhr, «Fromm reemplaça així l'antagonisme de classes pels modes de comportament dels homes. A partir d'aquí es produeix un petit pas vers la psicologia, on ell [Fromm] vol arribar» (*ibid.*, 825). Mitjançant la psicologia amplia i deforma el concepte de classe més alienada sostingut pels fundadors del marxisme en referir-se al proletariat (cfr., per exemple, *La Sagrada Família*, MEW 2, 37), i per tant elimina el paper històric alliberador de tota alienació assignat al proletariat (cfr. *Marx y su concepto del hombre*, 67), sostingut per Marx en la *Introducció a la crítica de la filosofia hegeliana del Dret* (MEW 1, 391), eliminant a l'hora tota referència contextual, sempre present en Marx, que doni raó del fenomen global de l'alienació: «Car Fromm interpreta la doctrina de Marx, el marxisme, dins una idea d'humanitat independent de les condicions socials històriques concretes. Fromm duu a terme el seu propòsit mentre deshistoritza i deseconomitza la doctrina de Marx» (M. Buhr, *ibid.*, 822).

3) Tampoc no resulta sostenible una interpretació antropològica-existencialista de l'alienació. Aquesta no és ni una categoria ni un existencial constitutiu i perdurable de l'home, com pretén Fromm. Aquest «transforma de sotamà totes les categories històriques i econòmiques de Marx en categories antropològiques» (*ibid.*). L'alienació «no pertany de cap manera a una presumpta 'natura' humana fixa i estable» (Ludovico Silva, *La alienación como sistema*, 227). 4) Marx oposa una concepció «històrica» de l'home i la seva alienació a una concepció «metafísica» i «essencialista»: l'alienació apareix en un moment històric determinat (amb l'aparició de la propietat privada i la divisió del treball) i desapareixerà amb l'apropiació dels mitjans de producció per la classe obrera (supressió de la propietat privada, de la divisió del treball i de la producció mercantil) i la instauració d'una societat sense classes (la realització de l'home lliure i total del comunisme). Com diu Marx en els *Elements*: «Els individus universalment

desenvolupats, les relacions socials, dels quals en la mesura que són relacions pròpies, comunitàries, es troben sotmeses a llur control comú, no són un producte de la natura, sinó de la història» (MEW 42, 95, el subratllat, *J.M.*). Si l'alienació pertany a la «natura humana» s'afirma el caràcter metafísic i essencialista d'aquella i, en conseqüència, res no pot fer l'home per a suprimir-la; si contràriament el seu origen es caracteritza com a històric, l'home pot superar-la en el transcurs de la història. Com diu Ludovico Silva, «si l'alienació pertany a la 'natura humana' o a la seva 'essència', llavors, quin sentit pot tenir la lluita revolucionària? Si la humanitat no té dret a aspirar a un grau significatiu de desalienació, quin sentit té la lluita social per a millorar les condicions de producció de la vida humana?» (*ibid.*, 226). Deixant de banda certes vacil·lacions dels *Manuscrits*, Marx defineix l'home com un ésser històric, defuig tota concepció metafísica-essencialista-immutable, i àdhuc, com sosté Lukács, la «natura» esdevé una categoria social i històrica (cfr. *ibid.*, 246).

I, finalment, cal dir —considerant que l'alienació sorgeix, com hem vist, de les relacions de producció capitalista— que aquesta només és superable en el context de les relacions econòmiques, és a dir, en la seva transformació, en l'eliminació de l'explotació que comporta la teoria capitalista del valor, val a dir, en la supressió del treball com a mercaderia.